Julseder och traditioner

GNESTA (SN):

Nu är det juletider och allt är väl fejat och putsat därhemma? Granen lyser grön, julkrubban är iordninggjord och ^usen glimmar. Syltan, korven, doppet i grytan, gröten, skinkan, sillen, brödbaket och lutfisken. Allt är förberett. Julen är högtiden då vi håller hårt på traditionerna. Det ska vara som det brukar. Annars känns det fel.

Många av våra julseder härstammar från medeltiden eller ännu längre tillbaka. Kanske ända tillbaka till hednisk tid. Fortfarande, fast vi inte alltid är medvetna om det, följer vi i många fall samma seder och traditioner under julen som våra förfäder gjorde.

Brita von Rosen, författarinna och uppskattad föredragshållare, vet mycket om gamla julseder i Södermanland. I sin bok, "Sällsamheter i Sörmland" skriver hon om folklivsforskaren Gustaf Ericsson från Härad, som från ca 1860-1890 samlade in uppgifter om ord och talesätt, ordspråk, sagor, sägner, seder och bruk, vid-

- Många av våra folkseder kring julen är urgamla, säger Brita von Rosen. Även om vi inte alla gånger är medvetna om det följer vi i många fall satjima traditioner som våra förfäder gjorde.

andra intressanta iakttagelser från Södermanland.

- Jag har hämtat många av uppgifterna *Dm* de sörmländska julsederna från Gustaf Eri. sons forskning men har också egna, från min egen fatabur, säger Brita när jag hälsar på i hennes hem, Majliden i Gnesta.

- I det gamla bondesamhället började julförberedelserna med slakten. I november drev man hem sin gris från ollonskogen. Grisarna fick alltid gå och böka i ekskog eftersom ollonen gav ett extra fint kött. Faktum är att det enligt allemansrätten ännu idag är förbjudet att plocka ekollon. Eken ska kunna föröka sig.

Mån om djuren

- Man var mån om sina djur. De var ett viktigt kapital att förvalta och de fick inte skrämmas vid slakten. Man fick inte tala om blod så grisen hörde det. Istället gjorde man omskrivningar och talade om det röda eller om rödsoppan. Slakten skulle ske snabbt så inte grisen stressades. Kvinnorna tog hand om blodet och vispade det så det inte koagulerade. Det användes till paltbröd och blodkorv. Köttet saltades ned. Praktiskt taget allt på grisen togs tillvara vid slakten.

I bondesamhället hade bondhustrun ett stort ansvar och hon hade hand om alla förråd. Hon hade också hand om baket och ölbrygden. Det var en skam att inte kunna bjuda på ett gott öl till julen. Ölbrygden var viktig och måste skyddas mot onda makter. Därför hade laggkärlen ett inbränt kristet kors. Ölet bryggdes av humle eller pors. Man kunde också brygga enbärsdricka. Ingen karl fick gå in i bryggghuset. Då kunde brygden bli skämd.

Det stora brödbaket var också omgärdat av mystik. Till julen bakades alltid en såkaka. Det var en platt rund bulle - en solsymbol. Bullen förseddes med ett kors. I hednisk tid i form av ett torskors, sedan med ett kristet kors. Kakan lades i havrelåren för att torkas. Det var ett heligt bröd. Den togs fram vid såningstid då den delades mellan hästar och oxar. En del plöjdes ned efter att man hällt lite av julölet över den.

Brita säger att hon själv brukar baka ett saffransbröd som hon sparar och lägger ned i kökslandet på våren.

- Men inte har jag sett att det växt bättre, skrattar hon.

Halm på golvet

Under julen breddes halm ut på golvet. Även det togs tillvara och lades ut på sådden. Helst skulle det läggas i kanten av åkermarken där den största växt- och magiska kraften fanns. Den halm som senare togs tillvara där sparades till kommande jul och av säden bakades såkakan.

I början av 1800-talet när invaliderna kom hem från finska kriget 1808-1809 ville bondhustrurna inte släppa in de ögonskadade i köket.

- Onda ögat fick inte ens komma i närheten av köket. Kvinnan hade en ramsa i beredskap om det kom in en enögd: - "Må dina ögon bli svarta som månförmörkelse. I Guds Faderns, Sonens och den Helige Andes namn!" Baket skedde i den stora ugnen där brödet gräddades på en rensopad platta omgivet av glöd.

- Det var oerhört viktigt att sköta elden. Några karlar tillläts inte att vara i närheten av baket. Pigorna kunde ju bli distraherade och då blev det "mörksuggor" i ugnen. "Limpa ha vurti skorplupi". Det betyder att brödskorpan blev bränd och reste sig från brödet, säger Brita.

Till kvinnojobbet hörde också ljusstöpningen. Den var också omgärdad med riter. Var kvinnan sur och arg under stöpningen fräste och spottade de färdiga talgljusen. Hade hon däremot varit lugn och harmonisk brann ljusen med en klar låga.

Julgranen är en sen företeelse i Sverige. Den första granen lär ha funnits i Sörmland 1741 hos familjen Wrede-Sparre på Stora Sundby i Öja socken och varit behängd med saffransbullar. I gemene mans hem blev granen inte vanlig förrän på 1860-1870-talen. Men långt tidigare satte man alltid upp julstörar utanför huset. Det var kvistade granar med ruskan överst kvar.

Julklappar eller julgåvor är också av relativt sent datum. I slutet av 1600-talet förekom det hos allmogen att halmgubbar kastades in sedan man först klappat på dörren. Seden med julgåvor upptogs under 1730-talet av adeln då de gav varandra skämtsamma presenter, oftast egenhändigt gjorda.

I det gamla bondesamhället förekom julhögar istället för julklappar. Varje person i huset fick en hög med bröd i olika former som de sedan fick hushålla med.

Tomten, som vi är vana att se honom, är en skapelse av Jenny Nyström. Hon illustrerade Viktor Rydbergs bok, "Lille Viggs äventyr på julafton", och därmed var urtypen för jultomten född.

- Men visst fanns tomten innan Jenny Nyström ritade honom, säger Brita. Det fanns små bissar på så gott som varje gård. Man satte ut gröt till honom. Men om det var tomten eller råttorna som åt upp den är en annan sak. Att sätta ut gröt till småfolket är en urårdrig sed.

Lucia, helgonet från Sicilien, är även hon en senkommen gäst i Sverige. Vi hade en tradition före Lucia, att ett kvinnligt väsen uppvaktade husbondfolket på morgonen som en ljusbringerska.

- 13 december ingick i vintersolståndet när solen stod still under 12 dagar. Då rådde det stora mörkret. Under de här dagarna hade man stora offerfester under hednisk tid.

Drack och åt gott

Under julafton åt och drack man gott och då månade man också särskilt om djuren på gården. Bandhunden fick komma in, man satte ut kärvar till fåglarna och djuren i ladugården fick extra givor. Mor i huset gick också ut och bjöd djuren på det nybryggda ölet.

- Min man Björn berättade att kusken vid Rockelsta la ut sågspån på golvet i stallet och i det skrev han "God Jul mina fålar fem" varje julafton.

Julnatten var helig. Det var då de döda kom upp från sina gravar för att se hur det stod till i sina gamla hem. Det var viktigt att mat stod framme på borden så de döda kunde ta för sig och att ljusen lyste under natten.

Julottan måste besökas. När den närmade sig slutet samlades de unga männen för att kappköra från kyrkan. Den som kom hem först fick också så först.

- De körde som galningar och det hände många olyckor, berättar Brita. Den här seden blev så småningom helt förbjuden.

Juldagen höll man sig hemma, vilade sig och drack starkt. Under juldagen rådde Gudsfred.

-1 en av Selma Lagerlöfs berättelser som heter Gudsfreden, berättas om en bonde som sköt mot en björn på juldagen. Mannen dödades av björnen på grund av att han brutit mot juldagens Gudsfred, säger Brita. Däremot var det en tradition att man på julafton skulle skjuta en hare.

Det är en tradition som fortfarande lever kvar. Men, ingen jägare, värd namnet, skulle ens tänka tanken att gå ut med bössan på juldagen. Gudsfreden lever kvar ännu 1990.

Annandagen, Stefans dag, började festandet som höll på till tjugondedag Knut. Då började ljuset så sakteliga återvända och allt återgick till vardagen.

- På den gamla runstaven betecknas tjugondedag Knut med ett upp och nervänt horn som markering för att drickandet skulle upphöra, säger Brita.

Så är det ju faktiskt idag också. Julgranen åker ut, pyntet plockas bort och vi blir försiktigare med maten. Jultraditionerna, om än de går i kommersialiseringens tecken, lever kvar med anor från hedendomens tid.

GERTRUD HERMELIN